

DPN 6691

भगवद्गीता / BHAGAVADGĪTĀ

Title :

Run. No. 7417

Cat. No.

Micro. No.

Subject *yoga'sāstra*

Religion : Hindu / Bauddha

Language : ☒ Skt. / ☐ New. / ☐ Nep. / ☐ Skt.- New. / ☐ Maith.- New. / ☐ New.- Nep. /

Size in cms. 23 X 7.5

Folios 82

Lines (in a page) 6/7

Compl. / ☒ Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script : ☒ New. / ☒ Dev. / ☐ Bhuj. / ☐ Ran. /

Illus. :

Material : ☒ palmleaf / ☒ paper / ☐ thyasaphu /

one side yellow

Condition : ☒ fine / ☒ damaged by worms, rats, water / ☒ edge

Beginning, colophon, post-colophon :

ॐ अस्य श्रीभगवद्गीता मालामंत्रस्य भगवान् वेदव्यास ऋषिः ॥
अनुष्टुप् छन्दः श्रीकृष्णः परमात्मा देवता ॥

गीता

॥ गी ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ शुभ्य श्रीभगवद्गितामालामंत्रस्य भगवान् वेद व्यास ऋषिः ॥
॥ अनुहुपदः ॥ श्रीकृष्णः परमात्मा देवता ॥ अशोच्यात्तस्य शोचस्त्वपि ॥
ज्ञावादांश्च भाषस इति वीजं ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणां विजेति शक्तिः ॥
अहंत्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ इति कीलकं ॥ नैनं हिंदं
तिस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ इत्थं गुह्यं भ्यां नमः ॥ न चैनं केदयं त्यागौ न शो
षयति मारुतः ॥ इति तर्जनीभ्यां नमः ॥ अहं घोषमदाहो यमं क्लृप्तो शेष ए

॥ राम ॥

वचेति मध्यमाभ्यां नमः ॥ नित्यः ॥ सर्वगतः स्थाणुरचलो यं सनातनः ॥ इत्थं
नासिकाभ्यां नमः ॥ पश्यन्मयार्थरूपाणि शतशो र्थसहस्रशः ॥ इति कः
निष्ठिकाभ्यां नमः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावशां कृतिनिच ॥
इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ नैनं हिंदंति शस्त्राणीति हृदयाय
नमः ॥ न चैनं केदयं त्यागः ॥ इति शिरसे रसे स्वाहा ॥ अहं घोषमदाहो यमः
सिति शिरवायै वषट् ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणुरिति कवचाय हुं ॥ पश्य मे

॥ गी ॥

२

पार्थरूपारणीतिनेत्रत्रयायवौषट् ॥ नानाविधानिदिव्यानित्यस्त्रायफट्
॥ श्रीकृष्णप्रोत्पथेजयेविनियोगः ॥ अथ ध्यानं ॥ उपाधिशिष्यतिवोधिनाः
भगवतानारायणोत्तरं ॥ व्यासेनप्रथितापुराणामुनिनामंध्येमहाभारते ॥
॥ अष्टैतामृतवर्षिणीभगवतीमहादशाध्यायनी ॥ मवत्त्वामनसादधामिम
वद्वेषिणी ॥ १ ॥ नमोस्तुतेव्यासविशालबुद्धे ॥ पुष्करारविंदायतपत्र
नेत्रं ॥ येनत्वयाभारततैलपूर्णाः ॥ पुज्यालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥

॥ राम ॥

२

॥ २ ॥ प्रपन्नपारिजातायतोत्रवेत्रैकपाशये ॥ ज्ञानमुद्राहृष्टाय
गीतामृतदुहेनमः ॥ ३ ॥ सर्वपापनिषदोगावोदोग्धागोपालन
दनः ॥ पार्थवित्सः सुधीभोक्तादुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥ व
सुदेवसुतंदेवंकंसवाराहमर्दनं ॥ देवकीपरमानंदं कृष्णं वंदे ज
गद्गुरुं ॥ ५ ॥ भीष्मडोरातदाजयडथजलागांधारनीलोत्पला
॥ शल्यग्राहवतिकृपेणवहितीकर्णेनबेलाकुला ॥ अश्वत्थाः

॥ जी ॥

२

मविकर्षाघोरमकराडुर्यो धनावर्तिनी ॥ सोत्तीर्णखलुपाड वारविनदै
कैवर्तकः केशवः ॥ ६ ॥ पाराशर्यवचः सरोजममलंगीतार्थगधो-क
टं ॥ नानारव्यानककेसरं हरिकथासंबोधनावोधितं ॥ लोके सज्जनष
ट्टपदैरहरहः येषीयमानं मुदा ॥ भूयाज्जगतपंकजं कलिमलप्रध्वंसित
ः श्रेयसे ॥ ७ ॥ मूकं करोति वाचालं पशुं लघयते गिरिं ॥ यत्कृपातम
हं वंदे परमानंदमापदकुमोपपनिषदैर्गायंति यं सामयाः ॥ ध्याना

॥ राम ॥

३

वस्थितनज्जनेतमनसा पश्यंति यं योगिनो ॥ यस्यांतं न विदुः सुरासुरग
णा देवा यतस्ते नमः ॥ इति न्यासः ॥ धृतशस्त्र उवाच ॥ उं धर्मक्षेत्रे
कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संज
य ॥ १ ॥ स जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ पश्यैतां पांडवपुत्राणां
माचार्या महती चमू ॥ व्यूढां दुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

गी ४

॥ अत्र शूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानो विरातश्च युयुदश्चमः
हारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चैकितानः कासिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजि
त्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्तउत्तमा
जाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥ ६ ॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तां निबोधद्विजोत्तमा ॥ नायको मम सैन्यस्य संज्ञा
र्थतावती मिते ॥ ७ ॥ भवाम्भीष्मश्च कर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

राम ४

॥ अन्ये च वरुवः शूरामदर्थे तत्तज्जीवीताः ॥ नानाशस्त्रपुहरणाः सर्वे
युद्धविस्मरदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं वलं भीष्माभिरक्षितं ॥
पर्याप्तं त्विदमेतेषां वलं भीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेषु
यथाभागमवस्थिताः ॥ भिष्ममेवाभिरक्षंतु भवन्तः सर्वे एव हि ॥
११ ॥ तस्य संजनय नरुर्ध्वं कुरु वृद्धः पितामहः ॥ सिंहनादं विनयाचै
ः शंसदधौ पतायवान् ॥ १२ ॥ ततः शरवाश्च भैर्याश्च पनवान्

॥ गी ॥

५

कगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहंयेतसशदस्तुमलोभवत् ॥ १३ ॥ ततः श्रेतैहये
र्युक्तेमहतिस्पंदनेस्थितौ ॥ माधवः पांडवश्चैवदिवौ शरैवौषदधत्तुः ॥ १४ ॥
पाचंन्यहृषीकेशोदेवदत्तंधनंजयः पौंड्रदधौमहाशरंभीमकर्मावकोद
रः ॥ १५ ॥ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च
सुघोषमनियुष्मकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्चपरमेष्ठासः शिरंडीचमहारथः ॥
धृतराष्ट्रोविराटश्चसात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रौपदोद्रौपदेशा

॥ राम ॥

५

श्चसर्वशः पृथिवीपते ॥ सौभद्रश्चमहाबाहुः शरवांन्दधुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥
॥ सघोषोधातराष्ट्राणां क्रुदयानिव्यदारयत् ॥ नमश्चपृथिवीचैवतुमूलोव्य
नुनादयत् ॥ १९ ॥ अथव्यवस्थितानहृद्वाधार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥ प्रवृत्तेशः
त्वंसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः ॥ २० ॥ हृषीकेशोतदावाक्यमिदमाहमहिपते ॥ से
नयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेच्युत ॥ २१ ॥ यावदेतांनिरिक्षेहंयोऽक्रुक्कामान
वस्थितान् ॥ कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्नरासमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्ष्ये

॥ गी ॥
६

हंयहते च समागताः ॥ भार्ताण्डुस्य उर्वुहे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ संजय उवाच ॥ ए
वमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं
॥ २४ ॥ भिषादोराग्रमुखतः सर्वेषां च महिम्नीतम् ॥ उवाच पाथपश्यैतां तान् सम
वेतां कुरुनिमि ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थ पिबन्धिनामहान्
आचार्योन्मातुलान् आनृपुत्रान् चान्सरवोस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान्सु
हृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य स कौतेयः सर्वान्सर्वधुनव

॥ राम ॥
६

स्थितान् ॥ २७ ॥ कथयापरया विष्टो विषीदं निदमववीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥
हृष्टे मंस्वजनं कुरुयुत्सं स सुपस्थितं ॥ २८ ॥ सीदंति मम गात्राणि मुखं
चपरिश्रुयानि ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहश्च जायते ॥ २९ ॥ गांठीवं
त्वं स ते हस्ता त्वघोचपरिदहते ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भूमतीव च मे मनः ॥
३० ॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानीकेशवः ॥ न च श्रेयो नुपश्या
मि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ न कांक्षे विजयं कश्चन च राज्पि सुखानि

॥ ॐ ॥

च ॥ किन्नोराजेन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥ येषामर्थे कांक्षितन्नोराज्यं
भोगाः सुखानि च ॥ तद्मेव स्थितायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥ आचा-
र्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः श्यालाः संवन्धिनश्च
स्तथा ॥ ३४ ॥ एतान् हंतुमिच्छामि प्रतोपि मधुसूदनः ॥ अपि त्रैलोक्यराज्य-
स्य हेतोः किं नु मही कृते ॥ ३५ ॥ निरुत्पन्नार्तराष्ट्रः काशीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पा-
पमेवाश्रयेदस्मान् हन्तृत्वा नातनाथिनः ॥ ३६ ॥ तस्मान्नार्हवयं हंतुं धार्तराष्ट्रं

॥ राम ॥

स्ववांधवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुषिनः स्याम माधवो ॥ ३७ ॥ यश्च पतेन पश्य-
ति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यं द्विजनार्दन ॥ ३८ ॥ कुलक्षये-
परास्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मो भिभवत्युनः ॥ ३९ ॥ अ-
धर्मो भिभवात्कृष्ण उच्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टा सुवर्त्मय जायते वर्राशंक-
रः ॥ ४० ॥ शंकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां लुप-
तिं दोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां विरासंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते

॥ गी ॥

जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणीमनुध्यायां जनार्दन ॥
नरके नियतं वासो भवतीत्ये नुशुश्रुमः ॥ ४३ ॥ अहो वनमहत्यापंकर्तुं व्यवसिता व
यं ॥ यदा ज्यसुरचलोभेन हितुस्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥ यदि मामप्रतिकारमशस्वेंश
स्वपाणयः ॥ धातराद्धारणो ह्युक्तमेक्षेम तलं भवेत् ॥ ४५ ॥ संजय उवाच ॥ ए
वमुक्त्वा लुनः सर्वे रथोपस्थोऽप्यविशत् ॥ विसृज्य शरं चापं शोकसेविन् मान
सः ॥ ४६ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु

॥ राम ॥

न संवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ संजय उवाच ॥ इतंतथ
कृपया विष्टमश्रुपूर्णां कुलेश्वरां ॥ विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं ॥ अनार्य जुष्टमव
स्यर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ कैवां मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ शुद्धं
हृदयदौर्बल्यं त्वत्कोत्पत्कोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्मम
हं सर्वान्दो नंच मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हा वरिसूदनं ॥ ४ ॥ गु

॥ जी ॥

२

रूनहत्वा हि महाबाहो भवान् श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरुनि
हैव ॥ भुजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ न चैतद्विप्रः कतरन्नौ गरीयो
यदा जयेम यदि वानेजयेयुः ॥ यानेव हत्वानजिजीविषाम ॥ सेवस्थिता
ः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्यरापदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वांधर्मसमुद्
धचेताः ॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्योऽहं साधिमं त्वां प्रपन्नं ॥ ७ ॥
॥ न हि प्रपश्यामि ममापनुश ॥ यच्छेकमुच्छोषणमिंद्रियाराणं श्रवाण्यभू

॥ राम ॥

२

मावसपन्नमृच्छं ॥ राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमु
क्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परतपः ॥ न योत्स्य इति गोविंदमुत्क्रातुं ह्रीवभू
वह ॥ ९ ॥ तमुवाच हृषीकेशः परशः परसन्निवभारत ॥ सेनयो रूभयोर्मध्ये वि
षादं तमिदं वच ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोचान्न च शोचस्त्वं प्रजावा
दांश्च भाषसे ॥ गतास्तु न गतास्तु श्वनानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥ न त्वेवा
हं जातु नाशं न त्वेनेमे जनाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्व्ववयस

॥ गी ॥
१०

तः परं ॥ १२ ॥ देहि नोस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥ तथा देहांतं स्याद्विद्ध
रिस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥ मात्रास्य शस्तु कै ते य शीतो ह्यसुखदुःखदाः ॥
आगमायायिनो नित्यातिस्तांति शस्व भारत ॥ १४ ॥ यं हि न व्यथयंते ते पु
रुषा पुरुषर्षभः ॥ समदुःखसुखबंधींसो मृतत्वाद्यकल्पते ॥ १५ ॥ नासने
विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टो न त्वनयोस्तत्त्वदर्
शिभिः ॥ १६ ॥ अविनाशितु न द्विद्दिये न सर्वमिदं ततं ॥ विनाशमवाप

राम ॥
१०

स्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ अंतवंत इमे देहानित्यस्योक्ताः श
रीरिणाः ॥ अनाशिनोऽप्यमेयस्य तस्माद्युद्धुख भारत ॥ १८ ॥ य एनं वेति हंता
रं यश्चैनं मन्यते दनं ॥ उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥ १९ ॥ न
जायते म्रियते वा प्रियंते वा कदाचित् ॥ नायं भूत्वा भविता वा न भूय ॥ अ
जो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो ॥ न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥ वेदादि
नाशिन नित्यं य एनमजमवायं ॥ कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंतिकं

॥ जी ॥

११

॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णा नि यथा विहाय ॥ नवानि गृह्णाति नरोऽपराधि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णा ॥ न्यन्यानि संयाति नवानि न देही ॥ २२ ॥ नैनं हिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयन्ति मारुतः ॥ २३ ॥ अद्देशोऽयमदाहोऽयमक्लेशो शोषश्च ॥ नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलो यस्य नातनः ॥ २४ ॥ अथाक्लेशमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवं विदित्वै न नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ अथ चै न नित्यं जा

॥ राम ॥

११

तं नित्यं वामन्यसे मृतं ॥ तथा पितृवं महावाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतमस्य च ॥ तस्मादपरिहार्यं ते नित्यं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अथाक्लादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अथाक्लानि धनान्येव तत्र कापरिदेवता ॥ २८ ॥ आश्चर्यं वच्चै न मन्यः शृणोति ॥ श्रुत्वा र्ये न वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥ देही नित्यमवध्यं यं देहं सर्वस्य भारतः ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि नित्यं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य

॥ गी ॥

१२

नविकंपितुमर्हसि धर्माधिपुंरुषो न्यत्र भवियस्य न विशते ॥ ३१ ॥ यदृष्टं
दृष्ट्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमया वर्तते ॥ सुखिनः क्षत्रियाणामर्थलभंते युद्धमीदृशं
॥ ३२ ॥ अथ चेत्त्वमिदं धर्मं संयामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मकीर्तिं चाहि
त्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति ते वयं ॥
संभावितस्य चाकिर्तिमरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयादङ्गादुपरंतं संयं
ते त्वामहारथाः ॥ येषां च त्वं वहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ॥ ३५ ॥ अवा

॥ राम ॥

१२

चावादांश्च वरून् वषंति तवाहिताः ॥ निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु
किं ॥ ३६ ॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे मही ॥ तस्मादुन्निवृत्तौ
ते ययुश्चायकृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदः खेसमेकत्वालाभालाभौ जया
जयौ ॥ ततो ययुश्चायपुंज्यस्व नैव पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ एषा ते भिहिता
सांख्ये बुद्धिर्योगो न्विमांश्चरतु ॥ बुद्ध्या युक्तो यथापाथं कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥
३९ ॥ नेहा भिक्कमना शोक्षिष्यतां वा यो न विशते ॥ स्वल्पमप्यास्य धर्मस्य त्राय

॥ गी ॥

१३

तेमह तोभयात् ॥ ४० ॥ व्यवसायात्तमिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन ॥ वरु शाखा
ह्यनंताश्चबुधयोव्यवसायिनां ॥ ४१ ॥ यामिसंयुषितांवाचंपवदंत्यवि
पश्चितः ॥ वेदवाक्यरताः पार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥ का
मात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलपदा ॥ किंशविशेषवद्बलाभोगैश्च
र्यगतिंप्सति ॥ ४३ ॥ भोगैश्चर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसां ॥ व्यव
सायात्तमिकाबुद्धिः समाधौनवीधीयते ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्यविषयावे

॥ राम ॥

१३

दानिस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥ निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेमञ्चात्मवा
न् ॥ ४५ ॥ यावानर्थ उदयाने सर्वतः संप्रतोदके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु वा
ह्येषा विजानत ॥ ४६ ॥ कर्मणोपवाधिकारस्तेमा फलेषु कदाचन ॥ मा
कर्मफलतुर्भ्रमाते संगोस्त्य कर्मणि ॥ ४७ ॥ योगस्थः कुरु कर्माणि सं
गत्परन्काधनं जय ॥ सिद्धा सिद्धौः समो भूत्वा समन्वी योग उच्यते ॥
४८ ॥ हरेराप्रवल्क कर्मबुधियोगाद्धनं जय ॥ बुद्धौ शरराम निश्च

॥ गी ॥

१४

कृपणाः फलहेतवः ॥ ४२ ॥ बुद्धियुक्तो जहाती हनु भेषुकत उद्धृते
॥ तस्माद्योगाय पुज्यस्वयोगः कर्मसु कौशलं ॥ ४० ॥ कर्मजं बुद्धि
युक्ता हि फलं त्यक्त्वा मामाश्रिताः ॥ जन्मबन्धविनिमुक्ताः पदंगच्छन्
त्यनामयं ॥ ४१ ॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतति तिष्ठति ॥ तदा
गतासि निर्वेदं श्रोतव्यं श्रुतस्य च ॥ ४२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्नाः
ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्नु

॥ राम ॥

१४

प्राप्सि ॥ ४३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थः
स्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभात किमासीत् बुजेन किं ॥ ४४ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामाः सर्वान् प्रार्थमानो गतान् ॥ आत्मनो
वात्मनः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ४५ ॥ उः रेव सुनु द्विगमनाः सुरेषु
विगतस्य हः ॥ वीतराग भयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ४६ ॥ यः सर्वज्ञ
न भिस्त्रेहस्ततत्याप्य शुभा शुभं ॥ नाभिनन्दति न द्वेष्टि न स्तपसापति

॥ गी ॥

१५

हिता ॥ ५७ ॥ यदा संहरते चायं कूर्मे गान्नीव सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः
स्तस्य प्रज्ञापतिरिति हिता ॥ ५८ ॥ विषया विनिवर्तन्ते ते निराहारस्य देहिनः ॥ रस
वर्जं रसोप्यस्य परं हृद्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥ यतनो ह्यपि कौन्तेयु रूषस्य विपश्चि
श्रितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि
संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे ह्यस्य इन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञापतिरिति हिता ॥
६१ ॥ ध्यायतो विषयान्मनसः स गच्छेत्पूजायते ॥ संगसंजायते कामः कामा

॥ राम ॥

१५

क्रोधो भिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्तस्मिन्निभंशोः
बुद्धिनाशो बुद्धिना त्यागा श्यति ॥ ६३ ॥ रागद्वेषवियुक्तेस्तु विषयानि
द्विषे श्रुतम् ॥ आत्मवशैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥ प्रसादे
सर्वदुःखानां हानिस्तस्योपजायते ॥ प्रसन्ने च तसो ह्यासु बुद्धिः पर्यवतिष्ठ
ते ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिर्युक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥ न चाभावयत
ः सांतिरशीतस्य कुतः सुखं ॥ ६६ ॥ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनो नु

॥ गी ॥

१६

विधीयते ॥ तदस्य हरनिपज्ञं वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्य महा
वाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रजापतिश्चिता ॥
६८ ॥ यानि शासर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ यस्यां जायति भूतानि
सानि शायस्य नो मुनेः ॥ ६९ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः
पविश्यंति यद्वत् ॥ तद्वत्कामायं पविशंति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामका
मी ॥ ७० ॥ विहाय कामान्प्रः सर्वान्पुमांश्चरति स्थिरः ॥ निर्ममो निरहं

राम

१६

कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां पापविमुः
हयति ॥ स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वोणमृच्छति ॥ ७२ ॥ इति श्रीभग
वद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सारबाह
योगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच ॥ आपसी चेत्कर्मणस्ते मता
बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशवः ॥ १ ॥ वामि
श्रेणैव वा केन बुद्धिं मोहयसि वसे ॥ तदेकं वदनी श्रित्यरेन श्रेयो हुमा

॥ गी ॥
७

पुण्यां ॥ २ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन् द्विविधानि दृष्टासुरापोक्ता महा
नद्यः ॥ ज्ञानयोगनसारवानां कर्मयोगिनो योगिनां ॥ ३ ॥ न कर्मणा मना
रभानैः कर्मैः पुरुषोऽश्रुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥
न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्य कर्म कृतम् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्र
कृतिर्नैरुणैः ॥ ५ ॥ कर्मैर्द्विधाणि संयम्य यः प्राप्तो मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियाथ
न्विमुक्तात्मा त्मामिथ्याचारः स नृचते ॥ ६ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा निय

॥ राम ॥
१७

म्यारभतेर्जुन ॥ कर्मैर्द्विधैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥ नियतं क
रु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धान् कर्मणः ॥
८ ॥ यज्ञार्थात्कर्मणो न्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ॥ तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्त
संगः समाचर ॥ ९ ॥ सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अने
न प्रसविष्यध्वंसेष्वोस्त्विष्टुः कामधुक् ॥ १० ॥ देवान् भावयता नेन ते देवा भा
वयन्तु वः ॥ परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टा भोगान् हि

॥ गी ॥

१८

बोदे वादासंतेयज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानपदायैभ्यो यो भुंक्ते तेन हवसः ॥ १२ ॥
यज्ञशिष्टाशितः संतो मुख्यं ते सर्वे किल्बिषैः ॥ भुंजंते ते त्वघं पापा ये पचन्त्या
त्मकारणात् ॥ १३ ॥ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्था न्यादन्नसंभवः ॥ य
ज्ञाद्भवति पर्जन् न्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ कर्मवृक्षोद्भवं विद्धि ब्रह्मा
क्षरसमुद्भवं ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥ एवं पुवर्ति
तं चक्रं नानुवर्तयतीह्यः ॥ अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥

॥ राम ॥

१८

१६ ॥ यस्त्वात्मरतिरेवा स्यादात्मतत्पुश्चमानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टः
तत्स्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥ नैव तस्य कृते नार्थो नाकृते नेह कश्चन
॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्याप्यश्चरः ॥ १८ ॥ तस्मादसक्तः स त
तं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणो वहि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ लोकसंग्रहं सेवायि संपश्यन्
कुर्महेति ॥ २० ॥ यश्चादाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥ स यत्प्रमारां कु

॥ ३१ ॥

१२

रुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंच न ॥
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्तएव च कर्मणि ॥ २२ ॥ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्म
ण्यतं दितः ॥ मम वर्त्मानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥ इत्सीदेषु
रिमेलोकान कुर्या कर्म वेदहं संकरस्य च कर्ता स्यामुपहृन्वामि माः य
जाः ॥ २४ ॥ सक्ताः कर्मण विद्वांसौ यथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्या विद्वांसस्तथा
सक्तः चिकीर्षु लोकसंग्रहं ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेद ज्ञानां कर्मस

॥ राम ॥
१२

ज्ञिनां ॥ शेषेयसर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ एकते कि
रमाशानि गुरौः कर्मणि सर्वशः ॥ अहंकारविमृतात्मा कर्ता ह मिति मन्यसे
॥ २७ ॥ न त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति म
त्वा न सज्जने ॥ २८ ॥ एकते गुणसमूहाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥ तान् कृत्स्न
विदो मदान् कृत्स्नविन्नविचालयेत् ॥ २९ ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य
ध्यात्मचेतसा ॥ निरासि निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥ ये मे मतः

॥ जी ॥
२०

मिदं नित्यं मनुति हं निमानवाः ॥ अद्वावं तो न सूर्यं तो मुचं ते ते पि क
र्मभिः ॥ ३१ ॥ ये त्वे तद् भ सूर्यं तो नानुति हं ति मे मतं ॥ सर्व ज्ञान वि
मूढांस्तान् वेद्वि नष्टान चेतसः ॥ ३२ ॥ स ह शं चे ह ते स्वस्थाः प्रकृते
ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥
इंद्रिया स्पेन्द्रिय स्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वस समागच्छे तौ ह्यस्य
परिग्रथितौ ॥ ३४ ॥ श्रेया-स्वधर्मो विगुणः परधर्मा-स्वनुष्ठितात्

॥ राम ॥
२०

॥ स्वधर्मनिधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच ॥
अथ केन प्रयुक्तो यं पापं चरति पूरुष ॥ अविदु न पि वा धर्म्य वलादि
व नियोजितः ॥ ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एषः क्रोध एष रजो
समुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं ॥ ३७ ॥ धूमेना
व्रियते वक्रिर्यथा दर्शयामहे न च ॥ यथोलेनावृत्तो गर्भतथा तेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥
॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यं वैरिण ॥ कामरूपेण कौंतेय दुःपूरे

॥ गी ॥
२१

गानलेन च ॥ ३२ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्वि
मोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाणां दौर्निधेर्भ
रतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि
परागाण्यु रिन्द्रियभ्यः परमनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु स
॥ ४२ ॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबा
हो कामरूपं दुश्शसदं ॥ ४३ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु वनवि

॥ राम ॥

२१

शारां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं ॥ विवस्वात्मनवे प्रा
हमनुरिश्वाक वेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपराया प्रसिप्तं राजर्षयो विदुः ॥ सका
लेनेहमहतायोनयः परतप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेन योगः प्रोक्तः पुरातन
ः ॥ भक्तो सिमे सरवाचेति रहस्यं ह्यत उक्तं मे ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अपर
भवतो जन्म परजन्म विवस्वतः ॥ कथं मे तद्विजानीयात्त्वमादौ प्रोक्तवानिति

॥ गी ॥

२२

॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ नाहं
न्यहं वेद सर्वाणि तत्त्वं वेत्थ परतप ॥ ५ ॥ अजोऽपि सन्न वाया त्मा भूता ना
मीश्वरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वीयमधिष्ठाय संभवा म्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदाहु
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मा
स जाम्यहं ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च उदःकृतां ॥ धर्म
संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यं मे वंशो वे

॥ राम ॥

२२

जित त्वत् ॥ त्पत्कादेहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरा
गभयकोधामनशा मुपाश्रिताः ॥ बह्वेका न तपसा पूता सद्भावमागता
ः ॥ १० ॥ ये यथा मां प्रपश्येतांस्तथैव भजाम्यहं ॥ मम वर्त्मानुवर्तते म
नुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥ कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवता
ः ॥ सिद्धिं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चानुर्वर्तते म
या मृष्टं गुणकर्म विभागशः ॥ तस्य कर्तारमपि मो विद्वा कर्तार

॥ ७१ ॥

२३

मव्ययं ॥ १३ ॥ न मां कर्मणि लिपंति न मे कर्मफलस्य हा ॥ इति मां ह्यो धि जानाति
कर्मभिर्न सवधायते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु क
र्म चेत्तस्मात्तत्पूर्वैः पूर्वतरं कृतं ॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यन मो
हिताः ॥ त ते कर्मयुवश्चामिय ज्ञात्वा मोक्षसे शुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणो ह्यपि
बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥
१७ ॥ कर्मण्यप्यकर्मयोः पश्येदकर्मणि च कर्मयः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः

॥ एम ॥

२३

कृत्स्न कर्म कृत् ॥ १८ ॥ यस्य सर्वं समा रंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाः
निदग्ध कर्मणां तमाहुः पांडितं बुधा ॥ १९ ॥ त्याक्वा कर्म फला संगं नित्य तपो
निराश्रयः ॥ कर्मणाभिपुष्टोऽपि नैव किं चिच्छेति सः ॥ २० ॥ निरासिर्य
त चित्तात्मा त्यक्तं सर्वपरिग्रहः ॥ शारिरं केवलं कर्म कृत्वा प्राप्नोति किल्बि
षं ॥ २१ ॥ यद्दृष्ट्वा लाभसंतुष्टो दृष्ट्वा नीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वा
पिन निवध्यते ॥ २२ ॥ गतसगतस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाच
रतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्व्रह्माग्ने ब्रह्मणा हु

॥ श्री ॥

२४

तं ॥ वसैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥ दैवमेवापरेयज्ञयोगि
नः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरेयज्ञं यज्ञेनैवापजुहोति ॥ २५ ॥ ओज
दीनीदियारापं न्ये संयमाग्निषुजुहोति ॥ राद्यादीन्विषयानन्ये इंदियानि
षुजुहोति ॥ २६ ॥ सर्वाणीदियकर्मणि प्राणकर्मणि चापरे ॥ स्यात्तन्म
संयमयोगाग्रौजुहोति ज्ञानदीपीते ॥ २७ ॥ इदमयज्ञास्तपोयज्ञायोगय
ज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः सशितवताः ॥ २८ ॥

२४
॥ राम ॥

अपारेजुहोति प्राणान्प्राणोऽपानं तथापरे ॥ प्राणापानं गतिरुद्धापा
णायामं परायणाः ॥ २९ ॥ अपरे नियताहाराः प्राणाप्राणेषुजुहोति
॥ सर्वेष्वेते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टमृतभुजो यं
ति ब्रह्मसनातनं ॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतो न्यः कुरु स तमः ॥ ३१ ॥ ए
वं ब्रह्मविधाय ज्ञावितता ब्रह्मणो मुनेव ॥ कर्म ज्ञान्विद्वितान्सर्वानेवं ज्ञा
त्वा विमोक्षते ॥ ३२ ॥ श्रेयान् इदमग्राय ज्ञाज्ञायज्ञः परंतप ॥ सर्वक

॥ गी ॥

२५

मार्गि लंघ्यार्थं ज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्विषयिणीयातेनपरिष्वेन
सेवया ॥ उपदेशंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ य इत्यान
पुनर्मोहसेवयास्यसिपांडव ॥ येनभूतान्यसेषेणादृश्यातान्यथो
मपि ॥ ३५ ॥ अपि वेदसिपायेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वज्ञानपूर्वेनैव
जिनसंतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धो निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥ न हि ज्ञानेन सद्यः ॥ राम ॥

२५

शंयवित्रमिहविद्यते ॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥
३८ ॥ श्रद्धावाञ्छभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा पराशां
तिमसिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा
विनशति ॥ नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥ योग
संन्यस्तकर्मणां ज्ञानसंछिन्नसंशयं ॥ आत्मवतं न कर्माणि निवध्नन्ति ध
नं जय ॥ ४१ ॥ तस्मादज्ञानसंभूते ह्यनस्थं ज्ञानासि नात्मनः ॥ हितै

15
॥ गी ॥ न शंसयं योगमातिष्ठो न विहृ भारत ॥ ४२ ॥ इति श्री भगवत्पुनर्निर्गता
२६ रूपनिषत्सूत्रमविद्यायां योगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुनसंवादे कर्म
संन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणा
कुरु पुनर्जोगं च संशसि ॥ यद्देव एतयोरेकं तन्मे बुद्धिमुनिश्चितं ॥ १ ॥
श्री भगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चयेन सकरावुभौ ॥ तयोस्तु
कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥ तेन स नित्यसंन्यासी यो न

रा म
२६

द्वेष्टी न कांक्षति ॥ निर्द्वेष्टो हि महाबाहो सुखवंधात्पुमुच्यते ॥ ३ ॥
संख्ययोगोऽथ गवालाः प्रवदन्ति नेपडिताः ॥ एकमप्यासि शिञ्जः समं गु
च्योर्विदते कर्तुं ॥ ४ ॥ यत्संख्यैः प्राप्यते स्थानं तं शान्तेरपि
गम्यते ॥ एकं संख्यं च योगवयः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ संन्यासस्तु म
हाबाहोऽः खमाप्नुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्वह्म न चिरेणाधिगच्छ
ति ॥ ६ ॥ योगयुक्तो वि शुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूः

॥ गी ॥

२०

तात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥ नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्यते
तत्त्ववित् ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्र्यन् न भ्रमना हृन्त्यप्यश्रुत्वा स न
॥ ८ ॥ पश्यन् विसृजन् गृह्णन् भिषन् नीमिषन् न पि ॥ इन्द्रियाणि प्रिया
र्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥ अस्मिन्नाधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा क
रोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन घ्नन् अपन्नमिवो भसा ॥ १० ॥ कारयेन म
सावुच्चा कलैरिन्द्रियैरपि ॥ योगीनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशु ॥ राम ॥

२०

द्वये ॥ ११ ॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्टिकी ॥ अयुक्तः का
मकारेण फलसक्तो निवर्धते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते
सुखं वशि ॥ न बद्धोऽप्युरेदेहि नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥ न कर्तृत्वं न
कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते
॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न वैवमुक्तं विभुः ॥ अज्ञानेनादत्तं
तेन मुह्यती जंतव ॥ १५ ॥ ज्ञानेन तु तज्ज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषां

॥ ३॥

२८

मादित्यवज्ञानं प्रकाशयति तत्परं ॥ १६ ॥ तद्वच्चयस्तदात्मानस्तन्निश्चास्तत्परायणा ॥
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विशाविनयसंपन्ने वात्मरोग
विहस्तिनि ॥ श्रुतिचैव श्रवणैश्च पंडिताः समदर्शीनः ॥ १८ ॥ इहैव तैर्जितः
सर्गो येषां साम्यस्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणिते स्थिताः ॥ १९ ॥
न पृथगेत्यीयपापनो द्विजेत्याप्यपि यं ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्म
णि स्थितः ॥ २० ॥ वाह्यस्पर्शोश्च सक्तात्मा विंदत्यात्मनिर्यत्सुखं ॥ स ब्रह्म ॥ राम ॥

२८

योगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥ ये हि संश्रयं शजा भोगादुःख
शोनयन्वते ॥ आश्रयंत बतः कौंतेय न तेषु रमन्ते बुधः ॥ २२ ॥ शक्रो
तीहैव यः सोऽहं पाकं शरीरविमोक्षणात् ॥ कामको धोऽर्धं वेगं स
युक्तः समुखी नरः ॥ २३ ॥ यो नः सुखोत्तरा रामस्तथां तर्ज्य निरेव य
ः ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्म भूतो धिगच्छति ॥ २४ ॥ लभन्ते ब्रह्म
निर्वाणामृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ दिव्यं दैवाय तात्मानः सर्वभू

॥ गी ॥
२२

तहितोरताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधद्वियुक्ता नांयती नांयतयेतसां ॥ शुभि
तोवृत्तिनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनां ॥ २६ ॥ स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वा
ह्यां शुशुभ्रैवांतरेभुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नाशाम्यंतरवा
रिणौ ॥ २७ ॥ घर्तेन्द्रियमनो बुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विग
तेह्यभयकोधयः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥ भोक्ता रंयज्ञतप
सां सर्वलोकमहेश्वरं ॥ बुद्धं सर्वभूतानां सात्वतामां शांतिमृच्छति

॥ राम ॥
२२

॥ २२ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु बुद्धविशयां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीभ
गवानुवाच ॥ श्रुत्वा श्रीतः कर्मफलं कार्यकर्म करोति यः स संन्या
सी च योगी वननरनिन वा कियः ॥ १ ॥ यं संन्यासमिति पारु
र्योगं तं विद्विषां डव ॥ न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवती कश्चन ॥
२ ॥ पारुर्गोमुनेर्योगी कर्मकराणामुच्यते ॥ योगारूढस्यः

॥ गी ॥

३०

तस्यैव समः कारणा मुच्यते ॥ ३ ॥ यथा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्म
स्य नुषज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासी योगी रूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥
उच्चैरेकात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्म
नो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनाः
त्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥
॥ ६ ॥ जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतो

राम ॥

३६

समुखः खेपुतथामानायमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजि
तेंद्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टरमकाचनः ॥ सुहृन्मित्रार्पुदा
सिनमधस्थः कृष्णवधुषु ॥ साधुषु पितृप्रापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते
॥ ८ ॥ योगी युंजी सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्त
त्मानि शरीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ श्रुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमा
त्मनः ॥ नात्युद्धृतं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥ ११ ॥ तत्रैका

॥ जी ॥
३९

गुंमनः कृत्वा यतचित्तं दिव्यक्रियः ॥ उपविश्यास न्ये पुंजायोगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥ संमंकाय शिरो ग्रीवं धारयन् न च लं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिका गुंस्वदिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ पश्चात्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयस्य मच्चित्तो युक्तश्चासीत्तमत्परः ॥ १४ ॥ पुंजने वसदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शान्तिनिर्वाणाय रमात्मन् संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ नात्यश्रितस्तु योगोक्ति न चैकांतमनश्चतः ॥ न वा तिस्रस्त्रिंशो लस्य जायते नैव चार्जुन ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युः

॥ राम ॥
३१

क्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥ यदा विनियतं चित्तं मात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्तो इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवान् स्थो नैंगते सोऽपमास्मता ॥ योगिनो यतचित्तस्य पुंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं तिरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवान्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥ सुखमाप्त्यंति कंयन्तु दुःखिण्यसमीक्षितं

॥ गी ॥

३२

यं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥ यं लब्ध्वा चाप्य
इं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिं स्थितो न दुःखेन गुरुणापि
विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं विशादः खसंयोगं वियोगं योगसंज्ञितं ॥
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विस्मयेन च ॥ २३ ॥ संकल्पप्र
भवां कामांस्त्यक्त्वा सर्वानघतः ॥ मनः सर्वेन्द्रियग्रामं विनियम्य
समं ततः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरुपरमे बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ श्या ॥ राम ॥

३२

त्मासंस्थो मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥ यतो यतो निश्चर
ति मनश्चंचलमस्थिरं ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मानं यो वशं नयति ॥ २६ ॥
यः शान्तमनसं ह्यनं योगिनं सुखमुत्तमं ॥ उपैति शान्तरजसं बलभूत
मकल्मषं ॥ २७ ॥ पुंजनेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषं ॥ सुखेन ब्र
ह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभू
तानि चात्मनि ॥ इक्षते योगयुक्तात्मा सब्रह्मसमदर्शनः ॥ २९ ॥ यो

॥ जी ॥
२३

मपश्यति सर्वत्र सर्वं च मपि पश्यति ॥ तस्माहं न पश्यामि सर्वमेन पश्यामि ॥
॥ ३० ॥ सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वे मा स्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि
स योगी मयी वर्तते ॥ ३१ ॥ आत्मोपमेन सर्वत्र समं पश्यति यो रजुर्न ॥ स
मं वायुं दिवा उः खं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ योऽयं
योग त्वया प्रोक्तः साम्यं न मधुसूदन ॥ एतस्माहं न पश्यामि चंचलत्वात्
स्थितिं स्थिरां ॥ ३३ ॥ चंचला हि मे नः कृशप्रमाथिवलवद्दहं ॥ तस्माहं

॥ राम ॥
२३

नियमं मन्ये वा यो रिव रुडः करं ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंश-
यं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चल ॥ अभ्यासेन तु कौन्तेयं वैराग्येण च ग-
म्यते ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः ॥ वश्यात्म-
नानुयतता शक्यो वापु मुपायतः ॥ ३६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिः क-
श्चिदप्येतेन योगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं क-
ल्पयति ॥ ३७ ॥ कश्चिन्नो भविष्यद्विनाशमिव नश्यति ॥ अपु-

॥ गी ॥

३४

निरोमहाबाहो विमूढे वसराः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृष्णं
नुमर्हस्य शेषतः ॥ तदुच्यं संशयस्यासौ ज्ञानस्य पश्यते ॥ ३९ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि क
ल्याणकृत्कश्चिदुगोर्निता न गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य पुराणतः श्रौत्वा
तुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ श्रुत्वा नां श्रीमतां गेहे योगभट्टे अभिजा
यते ॥ ४१ ॥ श्रुत्वा वा योगीनां मे व कुले भवन्ति धीमतां ॥ एतः

॥ राम ॥

३४

द्विर्लभत रं लोके जन्म यदा दृशं ॥ ४२ ॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभन्ते
पौर्वदैहिकं ॥ यत ते च ततो भूयः स सिद्धो कुरु नन्दन ॥ ४३ ॥ पूर्वा
भासे न ते नैव क्रियते ह्यवशो पिसः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्माति
वर्तते ॥ ४४ ॥ पुराणा यतमानस्तु योगी संसुद्ध किल्बिषः ॥ अनेकः
जन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ॥ ४५ ॥ तपश्चिन्त्यो धिक् योगी
शानिभ्योऽपि मत्तो धिकः ॥ कर्माभ्यश्चाधिको योगी न स्याद्यगी भ

॥ गी ॥

३५

वार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावा
भजते यो मां समेयुक्ततमो मनः ॥ ४७ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासू
क्तिसप्ततिसुवसविधायं योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽष्टात्मसं
यमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सप्यासक्तम
नाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ॥ असंशयसमर्पुमां यथा जात्यसि
तक्षुण्ण ॥ १ ॥ ज्ञानतेहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ञान्वा
नेह भूयो न ज्ञानव्यसवसिष्यते ॥ २ ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चि

॥ राम ॥
३५

शततिसिद्धये ॥ यतनामपि सिद्धानां कश्चित्सांवेति तत्त्वतः
३ ॥ भूमिरापो न लो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे
भिन्नापकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वं न्यां प्रकृतिं विद्धि मे
परां ॥ जीवभूतामहावा होय ये दं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥ एतद्यो
नीति भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहंकृतस्त्वस्य जगत्तः प्रभ
वः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत् किं दस्ति धनं जय ॥ म

॥ जी ॥
३६

पिसर्वमिदं प्रोक्तं सुत्रे मणिगणराइव ॥ ७ ॥ रसोहमप्सकौंतेयप्रभा
स्मिश्रसि सूर्ययोः ॥ परावः सर्वदेवेषु शब्दः खेपोरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुष्ट
रोपागंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तप
श्चास्मितपश्चिषु ॥ ९ ॥ बीजं मांसं सर्वभूतानां विद्विषार्थसनातनं ॥ बु
द्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥ १० ॥ बलं बलवतां चाहंका
मरागदिवर्जितं ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥
ये चैव सात्विकाभावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्त एवेति ताव्यः ॥

॥ राम ॥
३६

द्विनत्वरुतेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं ज
गत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं ॥ १३ ॥ दैवी ह्येषा
शुभ्रामयी मम माया उरत्यया ॥ मामेव ये प्रपश्यंते मायामेतां तरंतिते ॥
१४ ॥ न मां उः कृतिनो मूढाः प्रपश्यंते न राधमाः ॥ मायया महता सा
नाश्या सुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधा भजते मां जनाः सुकृतिनो
र्जुन ॥ श्रुत्वा तं जिज्ञासुरर्थार्थि ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां ज्ञानी

॥ गी ॥
३७

नित्ययुक्त एक भक्तिविशिष्टते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनो न्यर्थमहं सत्तममपि
यः ॥ १७ ॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं ॥ आस्थितः सहियु
क्तात्मा मामैवानुत्तमां गतिं ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मना संते ज्ञानवान्मां प्रप
द्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति समात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तै
र्हृतज्ञानाः प्रपद्यते न्यदेवताः ॥ तंतं नियममस्थाय पृथक् न्यानिय
ताः स्वया ॥ २० ॥ यो यो यायात नुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिहति ॥ न

॥ राम ॥
३७

स्य तस्यां चला श्रद्धातामेव विदधाम्यहं ॥ २१ ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तः
स्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥
॥ अंतर्वंत फलं तेषां तद्भवत्यल्यमेधसां ॥ देवान्देवयजो योतिर्मनुजान्
यांति मामपि ॥ २३ ॥ अथ कं व्यतिमापन्नं मत्पंते मामबुद्धयः ॥ परं भा
वमजानंतो समावयमनुत्तमं ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायाः
समावृतः ॥ नृणां नाभिजानाति लोकाममजमव्ययं ॥ २५ ॥ वेदाहं

॥ गी ॥
२८

समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मातु वेदन कश्चि
न ॥ २७ ॥ इच्छा द्वेष स मुत्थे न द्वंद्व मोहेन भारत ॥ सर्व भूतानि सं मोहं
सर्गेयाति परतप ॥ २७ ॥ येषां त्वं त गतं पापं जनानां पुराण कर्मणां
॥ ते द्वंद्व मोह निमुक्ता भजंते मां दृढ व्रतः ॥ २८ ॥ जरा मरणा मोक्षा
यमा माश्रित्य यतंति ये ॥ तद्ब्रह्म न विदुः कुरु स्वमध्यात्मं कर्म चाखि
लं ॥ २९ ॥ साधि भूताधिदैवं मां साधिय जं च ये विदुः ॥ प्रयाणाः
काले पिच माते विदुर्युक्त चेत्तसः ॥ ३० ॥ इति श्री भगवद्गीतासु

॥ राम ॥
२८

पनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे शानतिज्ञानयो
गो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं
कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अ
धियज्ञः कथं कोत्र देहे स्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणा काले च कथं ज्ञेयो
सि नियतात्मभिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अश्वरं ब्रह्म परमं स्वभा
वो ध्यात्वा मुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३

॥ गी ॥

२२

॥ अधिभूतं शरोभावः पुरुष आधिदैवतं ॥ अधियसो ह्यमवाचदेहे देहः
न तांवर ॥ ४ ॥ अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्ता कलरं ॥ यः प्रयाति स
मुद्रा वं याति नास्ति त्रसंशयः ॥ ५ ॥ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंते
कलेवरं ॥ तंतं मेवेति कौंतेय सदा तद्भादभावितः ॥ ६ ॥ तस्मात्सह
र्वेषु कालेषु मामनुस्मरयुञ्जत ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धिर्मा मे वैष्यस्य सं
शयः ॥ ७ ॥ शुभासयोगयुक्तेन च तस्मान्नान्यगामिना ॥ परमं

॥ राम ॥

२२

पुरुषं दिव्यं याति पार्थ नु चिंतयन् ॥ ८ ॥ कविं पुरा रामनुसासितार ॥
मनोरणीयं समनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिं न्यरूप ॥ मादिन्यवरो न
मसः परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणा काले मनसा च तेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चै
व ॥ अत्रोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् ॥ स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥ १०
॥ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति ॥ विशंतियद्यतरो वीतरागाः ॥ यदि ह्युतो व
स च यंचिरंति ॥ तत्ते पदं संगुहे राप्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो

॥ गी ॥
४०

हृदि निरुद्धाव ॥ मूर्च्छा ध्यात्मानः प्राणमास्थितो योगधारणां ॥ १२ ॥
उमित्येकाक्षरं ब्रह्म वा हरन्मा मनुस्मरन् ॥ यः प्रयाति न्यजंदेहं स याति
परमां गतिं ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः स ततं यो मां स्मरति नित्यसः ॥ तस्या
हं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुः
खालयमशाश्वतं ॥ नापुनर्जन्म महात्मानः संसिद्धिं परमां गतः ॥ १५ ॥
॥ आवस्य भुवनाः श्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुन

॥ राम ॥
४०

र्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयगपर्यंतमहर्षिद्वयस्य रोहिदुः ॥ रात्रिं
युगसहस्राणां तै होरा च विदो जनाः ॥ १७ ॥ अथैको व्यक्तयः सर्वाः
प्रभवन्त्यहरागमे ॥ रा आगमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तं संज्ञके ॥ १८ ॥
तद्ग्रासः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ रा आगमे वशपार्थ प्रभवन्त्य
हरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मान्नुभावो न्येवैको व्यक्तात्सनातनः ॥ यः
स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥ अथैको क्षर इत्युः

॥ जी ॥

४९

कस्तमाहुः परमां गतिं ॥ पंचाण्यनविवर्तते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लभस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतःस्थानि भूता
नियेन सर्वमिदं तत् ॥ २२ ॥ यत्र काले च नावृत्तिमावृत्तिश्चैव यो
गिनः ॥ प्रयानायां तितं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभः ॥ २३ ॥ अ
ग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः परमासा नु त्तरायरां ॥ तत्र प्रयानागच्छंति
ब्रह्मब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥ धूमौ रात्रिस्तथा कृष्णः परमासा द

॥ राम ॥

४९

क्षिन्नायरां ॥ तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्ज्यो गी प्राण्य निवर्तते ॥ २५ ॥ शुक्ल
कृष्णगतिहेते जगत्तशा भवते मते ॥ एकप्रायात्पनावृत्तिमन्यया वर्त
ते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सती पार्थ जानन्योगी मुख्यतिकश्चन ॥ तस्मा
त्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तसु चैव ॥
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं ॥ अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा ॥ योगी
परं स्थानमुपैति चाशं ॥ २८ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु वः

॥ जी ॥

४२

सविद्यायोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगो नाम अष्टमो
ध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनस्य
वे ॥ ज्ञानं विज्ञानसहि तं यद्वा त्वामोक्षसे शुभात् ॥ १ ॥ राजविशा
राजगुह्यं विप्रमिदमुत्तमं ॥ पुनश्चावगमं धर्मं सुसुखं कर्तुमव
यं ॥ २ ॥ अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्याप्यपरंतपः ॥ अप्राप्य मां निवः
तैते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तम् ॥

॥ राम ॥

४२

र्त्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेऽख्यवस्थितः ॥ ४ ॥ न च
मत्स्थानि भूतानि पश्ये मे योगमैश्वरं ॥ भूतेभ्यश्च भूतस्थाममात्मा
भूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गोमहान् ॥ त
था सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कैंते
यप्रकृतिरिति मामिह ॥ कलक्षय पुनस्तानि कल्याणौ विसृज्या
महं ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्थासदहं भविसृज्यामि पुनः पुनः ॥ भूतया
ममिहं कृत्स्नमवसे प्रकृतेवशात् ॥ ८ ॥ नवमां तानि कर्माणि

॥ गी ॥
४३

निवर्धन्ति धनं जय ॥ उदासीन वदासीन मसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ८ ॥ मयाः
धक्षेय कृतिः सुयते सचराचरं ॥ हेतु नानेन कौंतेय जगदिपरि
वर्तते ॥ १० ॥ अद ज्ञानंति माम् ढां मानुषिं तनुमाश्रितं ॥ परं भाव
मजानतो मम भूतमहेश्वरं ॥ ११ ॥ मोघाशामोघ कर्मो मोघज्ञाना
विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरी वैव्य कृतिं मोहिनिं श्रिताः ॥ भजंत्यनन्य
मनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ १२ ॥ सततं कीर्तयंतो मायतंतश्च

॥ राम ॥
४३

दृढवृत्ताः नमः स्यंतश्च मां कथानित्ययुक्ता उपाशते ॥ १३ ॥ ज्ञानयज्ञेन
चाप्यन्ये यजतो मामुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन कुरु धो विश्वतो मुखं
॥ १४ ॥ अहं कुरुते यज्ञः स्वधा हमहमौषधं ॥ मत्रो हमहमेवाज्यमह
मनिरहं हुतं ॥ १५ ॥ पितामहस्य जगतो माता धाता पितामह ॥ वेद्यं
पवित्रमौकारं ऋक् साम यजुरे वच ॥ १६ ॥ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी नि
वासः सरणं गुरुतः ॥ पुभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं ॥

॥ गी ॥

४४

॥ १७ ॥ तयाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्यसृजामि च ॥ अमृतं चैव मृतं च
सदसचाहमर्जुन ॥ १८ ॥ त्रैविशामां मोमयाः पूतपाण ॥ यज्ञैरिष्टा
स्वर्गं तिष्ठार्थयन्ते ॥ ते पुण्यं मासाश्च सुरेन्द्रलोक ॥ मभ्रंति दिव्या
न्दिवि देवभोगान् ॥ १९ ॥ ते तं भूत्वा स्वर्गलोके विशालं क्षीरो
पुण्यमर्च्य लोकं विशन्ति ॥ एवत्र यो धर्ममनुपपन्ना गता गतं का
मकामान् लभन्ते ॥ २० ॥ अनन्यश्चित्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते

॥ राम ॥
४४

॥ तेषां निन्याभिर्युक्ता नां योगक्षेमं वहाम्यहं ॥ २१ ॥ येऽप्यन्ये देवताभः
क्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥ तेषामर्पवकैर्ते ययजन्त्यविधिपूर्वकं ॥
२२ ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च पशुदेवत ॥ न तु मामभिजानं
ति तत्त्वेना तश्चावन्ति ते ॥ २३ ॥ यांति देववता देवान् पिबन्त्योति
पितृवताः ॥ भूतानि यांति भूते ज्ञायांति मया जिनोपि मां ॥ २४ ॥
पञ्चपूषं फलं तोयं यो मे भक्त्या पश्यति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्ना

॥ गी ॥
४५

मिषियतात्मनः ॥ २५ ॥ यत्करोषियुदसियज्जुहोषिददासियत् ॥
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुषु मदर्परां ॥ २६ ॥ शुभाशुभकरैरेवं
मोक्षसौ कर्मबंधनैः ॥ स न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मासुरेव सि
॥ २७ ॥ समो हं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजंतितु मां भ
क्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं ॥ २८ ॥ अपि चेत्सुरावासे भज ते मामनन्यभा
क ॥ साधुरेव समंततोऽस्य स्यात्प्रवसितो हि सः ॥ २९ ॥ क्षिपं भवः

॥ राम ॥
४५

ति धर्मात्मा शश्वच्छांतिनिगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्र
णश्यति ॥ ३० ॥ सां हि यार्थव्यापाश्रित्य ये पितुः पापयो नयः ॥ त्वि
यो वै श्यास्तथा शूद्रास्ते पियांति परागतिं ॥ ३१ ॥ किंपुन ब्राह्मणाः
पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व
मां ॥ ३२ ॥ मन्यनाभवमद्भुतं मया जीमां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि यु
क्ते वमात्मानं मत्परायणः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभगवद्गीतास्य निषेधः

॥ गी ॥

४६

सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविशाराजमुप
योगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एवमह
वा हो शृणु मे परमं वचनं ॥ यत्ने ह्यपीयमानाय व श्यामिहितकाम्यः
या ॥ १ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवन्नमहर्षयः ॥ अहमादिर्हि दे
वानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥ ये मामजमनादिं च वेत्ति लोकमह
श्चरं ॥ असंमूढः समर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिर्जनम

४६

॥ राम ॥

४६

संमोहः क्षमासत्तुन्दमः समः ॥ सुखं दुःखं भवो भावो भयं ज्ञानं भयमेव
च ॥ ४ ॥ अहिसासमना तुष्टिदानं यशो यशः ॥ भवंति भावा भूता
नां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥ महर्षयः सप्त पूर्वचत्वारो मनवस्त
था ॥ मद्रा वामानसा जाता येषां लोक इमाः पुजाः ॥ ६ ॥ एतां विभृ
तिं योगेन च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सो विक्लं येन योगेन पुज्यते नात्र सं
शयः ॥ ७ ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भज

॥ गी ॥

४९

तेसां बुधाभावसमन्विताः ॥ ८ ॥ मच्चिन्नामज्ञतपाशाबोधयंतः परस्य
रं ॥ कथयंतश्च सां नित्यं तुष्यंति वरसंति च ॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्ता
नाभजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुद्धि योगतं येन मामुपयांति ते ॥ १० ॥
तेषां मेवानुकंपार्थमहमज्ञानजतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो
ज्ञानदीपेन चास्यता ॥ ११ ॥ अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परंधाम
परित्रय परमं भवान् ॥ पुरुषश्चाश्वत्थं दिव्यं मादिदेव सज्ज विभु ॥

॥ राम ॥
४९

१२ ॥ अहं त्वामवयः सर्वे देवर्षि नारदस्तथा ॥ असि तो देवलोका
सः स्वयं वैवस्वती धिमे ॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतं मन्येयमां वदसि केशव ॥ त
हिते भगवन्पत्नी विर्तुदेवानदानवाः ॥ १४ ॥ स्वयं मेवात्मनात्मानं
त्यत्वं पुरुषात्तम ॥ भूतभाव न भूतेशदेवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तु
मर्हस्य प्रोषेरा दिव्यात्मा विभूतयः ॥ या भि विभूतिभिर्लोकानि
मां स्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथं विशामहं योगीस्त्वा सदा परिचिंतय

॥ गी ॥

४८

त ॥ केषु केषु च भावेषु चिंत्यो सि भगवान्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणानमनो यो
जं विभूतिं च जनार्दनं ॥ भूय कथय तत्पि हि शृणु त्वतो नास्ति मे मृतं ॥
१८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि दिव्या स्यान्मविभूतयः
॥ प्रधान्यतः कुरु श्रेष्ठस्ततो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥ अहं मात्मा गुदा
केश सर्वभूताशयं स्थितः ॥ अहमादिश्वमध्यं च भूतानां मंत्रयवच
॥ २० ॥ आदित्यानामहं विष्णुर्जीतिषां रविरं शुमान् ॥ मरीचिर्मरु

॥ राम ॥
४८

तामस्मिन्क्षेत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामः
स्मिन्वासवः ॥ इन्द्रियाणामनश्चास्मि भूतानामस्मिन्चेतना ॥ २२ ॥ हजाल
यांशं करश्चास्मि चित्ते शोयक्षरक्षसां ॥ वसुनां पावकश्चास्मि मेरुः शि
खरिणामहं ॥ २३ ॥ पुरोधसां च मरुतां विधिपार्थव हस्पतिं ॥ सेनानी
नाहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षिणां भृगुरहंगिरामः
स्मै कमक्षरं ॥ यत्तानां जपयतोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अ
राणो

गी॥
४२

अथः सिद्धांतांकपिलोमुनिः॥ २६॥ उच्चैः श्रवसमश्चानोविद्धिमा
मम तोद्रवं॥ ऐरावतो गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपं॥ २७॥ आयु
धोताम हं वज्रं धेनुनामस्मिकामधुकं॥ पुजनश्चास्मिकंदर्पः स
र्पाराणामस्मि वासुकिः॥ २८॥ अंनतश्चास्मि नागानां वरुणो या
दशामहं॥ पिण्डाणामर्यमाचास्मियमः संयमतामहं॥ २९॥ यक्षा
दश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं॥ मृगाणां च मृगेंद्रो हं वै न त

राम॥
४३

यश्च यक्षिराणां॥ ३०॥ पवनः पवतामस्मिरामः शस्त्रभृतामहं॥ रुषा
णां मकरश्चास्मि स्तोतामस्मि जान्दवी॥ ३१॥ सर्गराणामादिरंते श्वमर्ध
वैवाहमर्जुन॥ अध्यात्मविशविशानां वादः प्रवदतामहं॥ ३२॥ अश
राणामकारोस्मि दैहः सामसिकस्य च॥ अहमेवाक्षयः कालेधाताहं
विश्वतो मुखः॥ ३३॥ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्रवश्च भविष्यतां॥ कि
र्त्तिः श्रीवाङ्मनारीणां स्मृतिर्मधाधृतिः क्षमा॥ ३४॥ बृहसामतथा

॥ गी ॥

५०

साम्नो गायत्री छंदसामहं ॥ मासानां मार्गशीर्षो हं नृनां कुसुमाकरः ॥
३५ ॥ शूतं छल्यतामस्मि ते जस्ते जस्विनामहं जपोस्मि वावसायो
स्मितत्वं सत्ववतामहं ॥ ३६ ॥ वस्मिनां वासुदेवोस्मि पादवानां ध
नं जयः ॥ मुनीनां मय्यहं वासः कवीनामुसकविः ॥ ३७ ॥ दंदो
दमयंतामस्मि नीतोरस्मि जिगीषतां ॥ मौनचैवास्मि गुह्यानां ज्ञा
नं ज्ञानवतामहं ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुनः ॥

॥ राम ॥

५०

॥ न तदस्ति विना षत्स्य तमया भूतं चराचरं ॥ ३९ ॥ नांतास्ति मम दि
व्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तर्द्दशतः प्रोक्तो विभूते विस्तरो मया
॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदुर्जितमेव वा ॥ तन्न देवावगच्छत्वं
मम ते जोशमभवं ॥ ४१ ॥ अथ वा बहू नैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन
विष्टम्याह मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥ इतीश्री
भगवद्गीता सप्तविंशोऽध्यायः श्रीकृष्णार्जुनसं

॥ गी ॥

५१

वादे विभ्रतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अर्जुन उवाच ॥ उमः
दनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहो
यं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरसो मया ॥
त्वत्तः कमलपत्राक्षमात्म्यमपि चाख्यं ॥ २ ॥ एवं मे न श्रुत्वा त्यक्त्वा
मात्मानं परमेश्वर ॥ इदमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥
मन्यसे यदि तच्छृण्वन्मया इदमिति पुभो ॥ योगेश्वर ततो मे

॥ राम ॥

५१

त्वं दर्शयात्मानं मे वयं ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मया रथं रूपा-
शि शतशो रथसहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृती-
नि च ॥ ५ ॥ पश्चादित्यात वसन भद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्वाह-
णपूर्वाणि पश्चादश्वर्याणि भारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थं जगत्कुत्स्नं पश्य
यस्य चराचरं ॥ मम देहे गुडाकेश यज्ञान् यदृष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ न तु मां
शक्यसे दृष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगी

॥ गी ॥
५२

गमैश्वरं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः
॥ दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं ॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयनः मने
काष्ठतदर्शनं ॥ अनेकदिग्वाभरणं दिग्वा नेकायतायुधं ॥ १० ॥ दि
व्यमाल्यांवलधरं दिव्यगंधानुलेपनं ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं
विश्वतोमुखं ॥ ११ ॥ दिविसूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदतिता ॥ य
दि भाः सदृशीमा स्याद्वासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ तत्रैकस्थजगद्

॥ राम ॥
५२

कृत्स्नं प्रविभक्ते मनेकधा ॥ अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥
१३ ॥ ततः सविस्मया विष्टो हृष्टो माधनं जयः ॥ पराम्यशिरसा देवं कृ
तांजलिरभाषता ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव हेतसर्वा
स्तथाभूतविशेषसंघात ॥ वत्सारा मीशं कमलासनस्थं ॥ ऋषीं शुभः
र्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ २५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि
त्वां सर्वतो नंतरूपं ॥ नांतनमध्यां न पुनस्तवादि ॥ पश्यामि वि

॥ जी ॥
५३

श्वेश्वरविश्वरूपं ॥ २६ ॥ किरीटिनंगदिनंचक्रिणंच ॥ तेजोरा
शिंसर्वतोदीप्तिमतं ॥ यश्यामित्वांदुर्निरीश्यांसमंतादीपानला
र्क्षुतिमपुमेयं ॥ २७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य प
रं निधानं ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्रासनातनस्त्वे पुरुषो मतो
मे ॥ २८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतवारुंशशिसूर्यनेत्रं
॥ यश्यामित्वादीप्तरूतासवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपतं ॥ २९

॥ राम ॥
५३

॥ यावाप्यथिव्योरिदमतारंहिव्याप्रंत्यैकेनदिशश्चसर्वाः ॥ दृष्ट्वा
तं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितमहात्मन ॥ ३० ॥ अमीहि
त्वांसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताः ॥ प्रांजलयोगरांतिस्वस्तीत्यु
क्तामहर्षिसिद्धसंघाः ॥ स्तुवंतिः त्वांस्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ ३१
॥ रुद्रादित्यावसवो ये च साध्या विश्वेश्विनौ मरुतश्चोष्मापाश्व

॥ गी ॥
५४

गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः ॥ वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ ३२ ॥
रूपं महत्तैव हूवकुनेत्रं महाबाहो व हूवाहू रूपादं ॥ व हूदरं व हूदं
ष्टाकरालं दृष्ट्वा लोकाः पुन्यार्थितास्तथा हं ॥ ३३ ॥ न भः स्यादपी
प्रमनेकवर्णा व्याजाननंदी प्रविशालनेत्रं ॥ दृष्ट्वा हित्वां प्रव्य
थितांतरात्मा धृतिं न विंदामि समंच विज्ञो ॥ ३४ ॥ इष्टाकः
रालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ॥ दिशो

॥ राम ॥
५४

न जाने नलभे च समं ॥ प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ३५ ॥ अमी च ॥
त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ॥ सर्वे सहेवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मोऽराः सूत
पुत्रस्तथा सौमहास्यदीपैरपीशोधमुखैः ॥ ३६ ॥ वक्रागिते त्वरमा
रा विशन्ति इष्टाकरालानि भयानकानि ॥ केचिद्विलानादशनांत
रेषु संदृश्यंते वृणितैरुन्नमांगैः ॥ ३७ ॥ यथानदीनां वहवो बुवे
गाः समुद्रमेवाभिमुखाऽवन्ति ॥ तथा तवामीनरलोकवीलाः

॥ गी ॥

५५

विशंति वक्राण्यभिविज्यलंति ॥ ३८ ॥ यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगवि
शंति नाशाय समदुवेगाः ॥ ३९ ॥ लेलिहसेयु समानः समं ताश्चो
कान्समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्त
वेद्याः पतयंति विश्वे ॥ ४० ॥ आख्याहि मे को भवानुगुरूपानमो
स्तु ते देववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवतमाद्यं न हि प्रजानामि
तव प्रपत्तिं ॥ ४१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्

॥ राम ॥
५५

यवद्धोलोन्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥ न ते पित्रां न भविष्यंति सर्वे ये व
स्थिताः पत्यनीकेषु योधाः ॥ ४२ ॥ तस्मान्चोमुन्नीष्टु यशोरभस्वजिः
शत्रून् भृशं चिराज्यं समृद्धं मयैवेति निहताः ॥ पूर्वमेव निमित्तमात्रं भ
वस्य साचिन् ॥ ४३ ॥ दौशां च भीष्मां च जयदुधं च कर्णं तथा न्यान
पियोधवीरान् ॥ मया हतास्त्वं जहि मा व्युत्थि दृष्टुं युध्यास्व जेता सिरसो
सपत्नान् ॥ ४४ ॥ संजय उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा वचनं केशवस्य ॥ क

॥ गी ॥

५६

तांजसिर्वेपमानःकिरीटीनमस्कृताभ्यवाहकसंसगद्गंभीतभीतध्व
राम्य ॥ ४५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थाने दृष्टीकेशतव प्रकीर्त्या ॥ जगत्प्रह
षात्यनुरज्यते च ॥ रक्षां सिमीतानि दिशोऽवन्ति सर्वे नमस्यंति च सि
द्धसंघाः ॥ ४६ ॥ कस्माच्च ते न न मे रन्महात्मन गरीयसे वसन्तोऽप्यादि
कर्त्रे ॥ अनंतदेवेश जगन्निवास त्वमक्षर सदसत्तत्परयत् ॥ ४७ ॥
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणास्त्वमस्य परं निधानं ॥ वेत्ता सिवेशं त्वपरं

राम ॥

५६

चक्षामत्ययाततं विभ्रमनंतरूपं ॥ ४८ ॥ वायुर्यमो निवरूपः शशां
कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्तः पुनश्च
भूयो विनमो नमस्ते ॥ ४९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृथु तस्ते सर्वे समाधि
ततोऽसि सर्वः ॥ ५० ॥ स ह्येति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखे
ति ॥ अजानतामहिमानंतवेदं या प्रसादात्पुणामेनवापि ॥ ५१ ॥ यथा
वहासाथमिसत्कृतोऽसि विहारशयासनभोजनेषु ॥ एकोऽथवाप्यथ
ततस्समंशंतत्सामये त्वामहमपुमेयं ॥ ५२ ॥ पितासि लोकास्य

॥ ॐ ॥

५७

चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीशान् ॥ न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधि-
कः कुतोन्योल्लोकत्रयेण प्रतिमेषमावः ॥ ५३ ॥ तस्मान्पुण्यमपु-
रिधायाः कायं प्रसादयन्वा म ह मी रामी डां ॥ वितेव पुत्रस्य सखेव
वसरयुः प्रियः प्रियाया ह सि देव सोऽहं ॥ ५४ ॥ अहं हृदयं हृदि वि-
तोऽस्मि हृद्वाभयेन च सव्यथितं मनो मे ॥ तं देवमेदं शयि देवरूपं प्र-
सीद देवेश जगन्निवास ॥ ५५ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि ॥ राम ॥

५७

मित्वां इष्टुमहं तथैव ॥ तेनेवरूपेणाचतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव वि-
श्वमूर्ते ॥ ५६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवाजुनेदं रूपं परंदर्शितं
मात्मयोगात् ॥ तेजोमय विश्वमनंतमायं यन्मे त्वदभ्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ५७
॥ न वेदयज्ञाध्यायनैर्न दानैः न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥ एवं रूप-
ः शक्योऽहं न लोके इष्टुं त्वदन्यन कुरुष्व वीर ॥ ५८ ॥ माते वा था मात-
विमूढभावो हृद्वापंशोरमीदृशमेदं ॥ वारं तं श्रीः प्रीतमनाः पुनस्त-
तमी

॥ जी ॥
५८

तदेवमेरुपमिदं प्रपश्य ॥ ५८ ॥ संजय उवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तः
थोक्ता ॥ स्वकं रूपं दर्शयामास मूयः आश्वासयामास च भीतसेनं भू-
त्वा पुनः सौम्यवर्णमहात्मा ॥ ५९ ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वा दं मातुषं तव
सौम्यजनार्दन ॥ इदानीमस्मि संकृतेः सचेताः प्रकृतिंगतः ॥ ६० ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दृशमिदं रूपं दृष्ट्वानसि यन्मम देवा अ-
प्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनं कांक्षिणाः ॥ ६१ ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न द-

॥ राम ॥
५८

नेन न चो ज्ञया ॥ शक्य एवं विधोऽङ्गं दृष्ट्वानसि मां यथा ॥ ६२ ॥ भ-
क्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोर्जन ॥ सातुं दृष्टुं तत्त्वेन प्रवेष्टुं च पर-
तप ॥ ६३ ॥ सात्त्विकं कर्म त्वरमोमद्भक्तः सांगवर्जितः ॥ निर्वैरं सर्वभूतेषु
यः समाप्नोति पादव ॥ ६४ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्या
या योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनो नामैकविंशोऽध्या-
यः ॥ ११ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एवं स ततः युक्ता ये भक्तास्त्वापर्युपासते ॥

॥ जी ॥

५२

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगविज्ञेयमाः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया वे-
द्यमनोपेक्षां नित्यं युक्ता उपासने ॥ श्रद्धया परयोपेक्षास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ येन
क्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥ सर्वत्र गमयित्व च कुतस्थ सः
तलं ध्रुवं ॥ ३ ॥ सन्निर्यमो दिश्यामि स वचसमबुद्धयः ॥ तेषां पुनरिति मा-
मेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥ तैरो धिक्तरस्तेषामव्यक्तसक्तैवेतसां
श्रव्यं ताहि गतिर्दुःखं देहवत् भिरवाप्यते ॥ ५ ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि

राम

५२

मयि सन्त्यास्य मत्परः अनन्येनैर्योगेन मां ध्यायंत उपासने ॥ ६ ॥ तेषामहं स-
र्वकर्माणि मत्पुंसं सारसागरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थ मया वेदितं चे तसां ॥ ७ ॥
मया ये व मनः प्राधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥ निवशिष्यसि मया येन त कु-
र्वुन शंसस्यः ॥ ८ ॥ अथ चित्तसमाधातु नं शक्तौ सिमयि स्थिरं ॥ अभ्यासयोगेन
ततो मामिच्छा पुं धनं जय ॥ ९ ॥ अभ्यासेन स मर्था सिमत्कर्म परमो भ-
वः ॥ मदर्थमपि कर्माणि कुर्वसि ह्मि मवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशः

॥ गी ॥

६०

कौसिकर्त्तमयोगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागस्त्यागाद्यंतिरनंत
रं ॥ ११ ॥ अष्टेष्टासर्वभूतानांमैत्रः करुणाश्च वच ॥ निर्ममो निरहंकार
ः समदः खसुखक्षमी ॥ १२ ॥ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदि निश्च
यः ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धियोगमद्रक्तः समे प्रियः ॥ १३ ॥ यस्मान्नो द्वि
जते लोको लोका न्नो द्विजते च यः ॥ हर्षमर्षभयो द्वे गैर्युक्ते यः स च
मे प्रियः ॥ १४ ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासी नोगत व्यथः ॥ सर्वो हं ॥ राम ॥

६०

भयं रि त्यागी यो मद्रक्तः समे प्रियः ॥ १५ ॥ यो यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शो
चति न कांक्षति ॥ शुभाशुभपरिणी भक्तिमान् यः समे प्रियः ॥ १६ ॥ समो
यचौ वसि चैव तथामानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगवि
वर्जितः ॥ १७ ॥ तुल्यतिंद्रास्तुतिमौ नी सतुष्टो येन केनचित् ॥ अतिके
तस्थिरमतिभक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १८ ॥ ये तु धर्मात्तमिदं यथो
क्तं पर्युपासने ॥ श्रद्धधाना मन्यमाना भक्तास्ते तीव्रमे प्रिया ॥ १९ ॥ इति

॥ गी ॥ श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवा
६१ देभक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रकृतिं पुरु
षं चैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञमेव च ॥ एतद्वेदितमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव
॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एत
द्यो वेत्ति तपार्तुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ २ ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्व
क्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं ममः ॥ ३ ॥ तत

राम ॥
६१

क्षेत्रयस्य यादृक्प्रयद्विकारित्यश्नयत् ॥ स च यो यत्प्रभावश्च तत्समा
सेन मे शृणु ॥ ४ ॥ नृषिभिर्विक्रुधा गीतं हृदोभिविविधैः पृथक्
ब्रह्म सूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥ महाभूतान्यहंका
रो बुद्धिरवाक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ॥ ६
॥ इन्द्रादेषः सुखं दुःखं स्यात्तश्चैना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासे
न सचिकारमुदाहृतं ॥ ७ ॥ अमानित्वमदंभित्वमहिंसा शान्तिरा

॥ गी ॥

६२

ज्वं ॥ आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥ इन्द्रिया
॥ ॥ भेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥ जन्ममृत्युजरा व्याधिदुःख
दोषा सुदर्शन ॥ ९ ॥ अशक्तिरनविष्टंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नि
त्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥ अपि चानन्ययोगः
न भक्तिरव्यभिचारिणी विचिक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि
॥ ११ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं ॥ एतज्ज्ञानमिति ॥ राम ॥
त

॥ राम ॥

६२

प्रोक्तमज्ञानं पदतोऽन्यथा ॥ १२ ॥ ज्ञेययत्तत्प्रवक्ष्यामि यद्ज्ञात्वा मृतमः
श्रुतेऽसनादिमत्परं ब्रह्म न स तन्नास उच्यते ॥ १३ ॥ सर्वतः पाणिपादांत
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमत्रोक्तं सर्वमाकृत्यतिष्ठति ॥ १४
॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं ॥ असक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणं
गुणाभोक्तव ॥ १५ ॥ वहिरंतश्च भूतानामचरंतरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात्
दविज्ञयंदुरस्थं चांतिके च ततः ॥ १६ ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तं

॥ गी ॥

६३

मिव च स्थितं ॥ भूत भर्तृ च तद्भेदं यं प्रसिद्धं प्रभविष्युच ॥ १७ ॥ ज्योति
षामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानं गम्यं ह्यति सर्वं तम
विहितं ॥ १८ ॥ इति श्वेत्तं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ मद्भक्त
इति ज्ञायमज्ञा वायोपपद्यते ॥ १९ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्यानापी
डभावपि ॥ विकारांश्च गुणान्श्चैव विधिप्रकृतिसंभवान् ॥ २० ॥ वि
दित्वा सासंगसमुद्रं ॥ तन्निव ध्याति कौन्तेय कर्मसंग न देहि न ॥

॥ राम ॥

६३

२१ ॥ तमस्त्वं ज्ञानं जं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां ॥ प्रमादालस्य नि
द्राभिस्तन्निव ध्याति भारत ॥ २२ ॥ सत्त्वं सुखं संजयति रजः कर्म
णि भारत ॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रसादे संजयत्युत ॥ २३ ॥ र
जस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तम
ः सत्त्वं रजस्तथा ॥ २४ ॥ सर्वद्वारेषु देहे स्मिन् प्रकाशोऽप्यजाय

॥ गी ॥
६४

नि ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्या द्विवृद्धं सत्त्वं तत्पुनः ॥ २५ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारं-
भः कर्मणा मम समस्य हा ॥ रजस्येता नि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥
२६ ॥ उपकाशो प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ नमस्येता नि जायं-
ते विवृद्धे कुरु नंदन ॥ २७ ॥ यदा सत्त्वं प्रवृद्धं तु पुलपं यांति देहभ-
त् ॥ तदोत्तमं विदांश्च लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥ रजसि पुलयं-
गत्वा कर्मसगिषु जायते ॥ तथा प्लीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥

राम ॥
६४

२९ ॥ कर्मणाः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलं ॥ रजसं तु फलं दु-
ःखमज्ञानं तमसः फलं ॥ ३० ॥ सत्त्वात्मं जायते ज्ञानं रजसो लोभः
एव च ॥ प्रमादो मोहो तमसो भवतो ज्ञानमेव च ॥ ३१ ॥ दुर्ध्वं गच्छंति
सत्त्वं स्थामध्ये तिष्ठंति राजसाः ॥ जघन्यगुणा वृत्तिस्थाश्च धोगच्छं-
ति नामसाः ॥ ३२ ॥ नान्यं गुरोभ्यः वर्तरं यदा दृष्टानुपश्यति ॥ ग-
ुरोभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ ३३ ॥ गुरोर्नाम तानः

॥ ११ ॥

६५

तात्पत्री न देही देहसमुद्भवान् ॥ जन्म मृत्यु जरा दुःखैर्विमुक्तो मत्तम श्रु
ते ॥ ३४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्वीन गुणानेता नतीतो भवति प्र
भो ॥ किमाचारः कथंचैतांस्त्वीन गुणानतिवर्तते ॥ ३५ ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ प्रकाशं च पृथक् चित्तं च मोहमेव च पाण्डव ॥ न द्वेष्टि संपृक्तानि
न निवृत्तानि कांक्षति ॥ ३६ ॥ उदासिन वदसीनो गुणैर्यो न विवर्त्य
ते ॥ गुणा बर्तन्ति तस्येत्येवं यो वतिष्ठति नेङ्गते ॥ ३७ ॥ सम दुःख सुखः स ॥ राम ॥

६५

स्थः समलोकाश्मकाचनः ॥ तुल्यप्रियो प्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसं
स्तुतिः ॥ ३८ ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वा
रंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ ३९ ॥ मां च यो व्यभिचारेण भ
क्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते
॥ ४० ॥ ब्रह्मणो हि प्रसूतिश्च यममृतस्यैव यस्य च ॥ शाश्वतस्यै
व धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥ ४१ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासु

॥ गी ॥

६६

पनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुरोर्वाचो वि-
भागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुर्व-
न्मूलमधःसारवत्श्रुत्वा पाठ्यं च यं हृदं सियस्य परां नियतं
वेदसंवेदसंवेदवित् ॥ १ ॥ अथ श्रोद्धिं प्रसूतास्तस्य शारवा ॥ गु-
रा पृथुश्चावीर्ये प्रवालाः श्रुद्धिं श्रुत्वा न्यतु संततानि कर्मानु-
वंधीति मनुष्या लोके ॥ २ ॥ न रूपमस्य हतथोऽपलभ्यते ॥ नातो
न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अश्रुत्वा मे न सुविहृष्टमूल ॥ मसंग

॥ राम ॥

६६

सास्त्रे राहते न द्वि-त्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितं वा ॥ यस्मि-
न्नाताननिवर्तते भयः ॥ तमेव वाचं पुरुषं प्रपश्यतः पुंतिः प्र-
सूता पुराणि ॥ ४ ॥ निर्मारा मोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनि न्या-
नि विनिवृत्तकाम्यः ॥ द्वंद्वै विमुक्ताः सुखदः खसंज्ञैर्गुह्यं त्मसु-
दाः पदमवायंतत ॥ ५ ॥ श्रीकृष्ण न तज्ज्ञास्यते सूर्यो न शशा-
को न पावकः ॥ यज्ञत्वा न निवर्तते तच्छामपरं संमम ॥ ६ ॥ ममे

५ गी॥

६७

वां शो जीव लोके जीव भूतः सत्तातनः॥ मनः षष्ठानां दियारिप्र क
निष्कानि कर्षनि॥ ७ ॥ शरीरजदवाप्नोति यच्चायु कामती श्वरः॥ गृही
त्वे नानि संयाति वायुर्गंधानि वा सयात्॥ ८ ॥ श्रोत्रं च श्रुः स्पर्शनं च र
सनं श्वाणामेव च॥ अधिष्ठास्य मनश्चायं विषयानुपसेवते॥ नुक्काम
तं स्मितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितं॥ ९ ॥ विमुहाना नुपश्यन्ति पश्य
ति शान्तं च शुषः॥ यततो योगी न श्येनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं॥ य

॥ राम ॥

६७

तंतो ष कृतात्मानो नैवं पश्यन्त्यचेतसः॥ १० ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्वा
स्यते खिलं॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धीमामकं॥ ११ ॥ गात्रा वि
श्य च भूतानि धारयाम्यहं तो जसा॥ पुश्नामि चोषधि सर्वाः सोमो भू
त्वारसात्मकः॥ १२ ॥ अहं वै श्वानरो भूत्या प्राणिनां देहमाश्रितः॥
प्राणापानसमायुक्तः पचापन्नं चतुर्विधम्॥ १३ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि
सन्निवृष्टौ मत्तः स्मृतिं जानमौ हनं॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदाव

॥ गी ॥ दांतकृच्छेदवेदेवचारं ॥ १४ ॥ द्वाविमोपुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव
 ६६ व ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ १५ ॥ उत्तमः पु
 रुषस्त्यजः परमात्मैवुदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्य
 वाय ईश्वरः ॥ १६ ॥ यस्मात्क्षरमतीतो हं स क्षरादपि वोत्तमः ॥ अतो
 स्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १७ ॥ यो मामेवमसंख्यो
 जानाति पुरुषोत्तमं ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारतः ॥ १८ ॥

राम ॥
 ६८

॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ एतबुद्धाबुद्धिमान्स्यात्कृतकः
 त्वश्च भारत ॥ २० ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु सवितायाम्योग
 शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिज्ञानयोगव्यवस्थितः दामद
 मश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तपश्चार्जवं ॥ १ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्ति
 निरपेक्षुनं ॥ दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं क्रीरचापलं ॥ २ ॥ तेजः क्षमा

॥ गी ॥

६२

वृत्तिः शौचमपोहो नातिमानिता ॥ भावंतिसपदं देवीमभिजातस्य भारत
॥ ३ ॥ दंभोदयोभिमानश्च कोषपारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं वाभिजातस्य
पार्थसंपदमासुरी ॥ ४ ॥ देवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता ॥ मा
शुचः सपदं देवीमभिजातोसि पांडव ॥ ५ ॥ दौभृतसर्गलोकेस्मिन्
देव आसुर एव च ॥ देवो विस्तरशः शोक्त आसुरं पार्थ मे भूत ॥ पवर्ति
वनिवृत्तिचजनानविदुराः ॥ न शौचनापि वा वारो न सत्यं तेषु विशते

रा म
६२

॥ ७ ॥ असत्यमपतिष्ठंते जगदादुरनीश्वरं ॥ अपुरस्परसंभूतं कि
मन्यत्कामहेतुकं ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिं मवष्टभ्य नष्टमानोत्यबुद्धयः ॥
प्रभवंत्युग्रकर्माणाः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥ काममाश्रित्य दुःपूरं
दंभमानसदन्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वा सद्गुहा न प्रवर्तन्त शुचिव्रताः ॥
१० ॥ विंतामपरिमेशं च पलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमादृता
वदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैव ह्य कामकोधपरायणाः ॥

१५
गी ॥ इहं ते काम भोगार्थमन्यायेनार्थसंवरान् ॥ १२ ॥ इदमघमयात् सुमिदं
७० पावस्योमनोरथं ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनरुनं ॥ १३ ॥ असौ म
या हतः शत्रु हं निषेवापरानधि ॥ ईश्वरो हं भोगी सिद्धो हं वलवान्
सुखी ॥ १४ ॥ आप्योभिज नवानस्मिको न्योस्ति सदशो मया ॥ यश्चेदा
स्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥ अनेकचित्रसंभ्रान्तो ह
जारसमावृताः ॥ यसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरके शुचौ ॥ १६ ॥ आत्म ॥ राम ॥
७०

संभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्व
कं ॥ १७ ॥ अहंकारं वलं दर्पं कामकोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्र
विर्षीतो भ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहे द्विपतः कूरान्संसारेषु नराधमान ॥ सि
पाम्यजस्त्रमशुरीश्वरयोनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीयोनिमायनामूढा जन्म
निजन्मनि ॥ मामपायैव कौतेय ततो यात्यंधमागतिं ॥ २० ॥ त्रिविधं
नरकं स्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामकोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्तु य

॥ ११ ॥

७१

तेजेन ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमो ह्यारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरन्त्या
त्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य च
र्त्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिं मवाप्नोति न सुखं न परां गतिं ॥ २३ ॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्यं कार्यं वावस्थितौ ॥ शास्त्राशास्त्रविधानोक्तं क
र्म कर्तुमिहाहसि ॥ २४ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवाचुरसं पद्विभागः षोडशोऽध्या

राम ॥

७१

य ॥ १५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ यो शास्त्रविधिमुत्सृज्य जंतुः श्रद्धया चि
ताः ॥ तेषां निश्चयः कुरु कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवा
च ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा त्वभावजा ॥ सात्त्विकी राजसी चै
व तामसी चेति तां भूतम् ॥ २ ॥ सत्त्वानुरूपं सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत
॥ श्रद्धामयो यं पुरुषो यदुद्धः स एव सः ॥ ३ ॥ यजंते सात्त्विका देवान्
क्षरं क्षां सिराजसाः ॥ ये तान् भूतगणान् श्रान्येयजंतु सामसाजना

॥ गी ॥

७२

॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं पोरं तप्यं ते ये तपो जनाः ॥ देभाहं कारसंयुक्ताः
कामरागवल्गान्विताः ॥ ५ ॥ कर्षयंतः शरीरस्थं भूतया समचेतसः
मांचैवांतः शरीरस्थं तांश्चिद्वा सुरनिश्चयात् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपि सर्व
स्य विविधा भवन्ति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु
॥ ७ ॥ आयुः सत्यचलारोग्यसुखपीति विवर्द्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः
स्थिरा ह्यश्वाहाराः सात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कष्टमूलवसान्युष्मती क्ष्या

॥ राम ॥

७२

ह श्वविदाहिनः ॥ आहारजसस्येष्टाः स्वशो कामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यात
यामंगलरासंपूर्तिपर्युषतं च यत् ॥ उद्धिष्टमपि चामेधो भोजनं तास
प्रियं ॥ १० ॥ अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो यज्ञ्यते ॥ यष्टव्यमेवे
तिमः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥ अभिसंधाय तु फलं देभार्थमपि चैव य
त् ॥ इज्यते भरव श्रेष्ठं यज्ञं विद्विराजसं ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टाभं मंत्रही
नमदक्षिणं ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरु

॥ ७१ ॥

७३

प्राप्तपूजनशौचमार्जवं ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचसारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥ अनु
ष्ठेयं करं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥ स्वाध्यायभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उ
च्यते ॥ १५ ॥ मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धि
रित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं न
रैः ॥ शुफलाकाशिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥ सत्कारमानप
जार्थं तपो दंभेन चैव यत् ॥ कियते तदिह पोक्तं सजसं लमध्रुवं ॥ १८ ॥ राम ॥

७३

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया कियते तपः ॥ परस्पोत्सादतसादनार्थं वा तन्ना
मसमुदाहृतं ॥ १९ ॥ दानव्यमिति यद्दानं दीयते नुपकारिणो ॥ देशकाऽ
स्ते च पात्रे च न दानं सात्त्विकं स्मृतं ॥ २० ॥ यत्तु पुण्यपुण्यकार्थं फलं मुदिश
वा पुनः ॥ दीयते च परिक्रिष्टं तदा जसमुदाहृतं ॥ २१ ॥ अदेशकालयेद्दा
नमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तन्नामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥ अंत
स्तदिति निर्देशो ब्रह्मणा त्रिविधः स्मृतः ॥ ब्राह्मणस्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिः

॥ श्री ॥

७४

ताः पुरा ॥ २३ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ॥ प्रवर्तते विधा
नोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रि
याः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावे साधु
भावे च सदित्येतत्पुण्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा स ह्यर्थः पार्थ युज्यते
॥ २६ ॥ यज्ञतपसि दाने च स्थितिं सदिति चोच्यते ॥ कर्म चैव वदं त्य
यं दित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अथ श्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च ॥ राम ॥

७४

यत् ॥ अतस्तदित्युच्यते पार्थ न च तत्पुण्यं नोद्दिह ॥ २८ ॥ इति श्रीभगवद्गीतास
पनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुराकर्मविभागो
नाम सप्तदशमोऽध्यायो ॥ १७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो त
त्त्वमिच्छामि वेदितुं ॥ त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् शिनिस्तदन ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वक
र्मफलत्यागं प्राहृत्पागं विचक्षराः ॥ २ ॥ त्याग्यं दोषवदित्येके कर्मणा
कर्मनीधिराः ॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥ निश्चयेऽथ

॥ गी ॥

७५

एतन्मत्तत्वागे भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुष - - - त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ यज्ञ
दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनी
षिणा ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि संगत्या फलानि च ॥ कर्तव्यानीति
मे पार्थ निश्चितं व्रतमुत्तमं ॥ ६ ॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नाप्य
पपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥ इदं खमि
त्येव यत्कर्म कायकेशभयात्प्रज्येत् ॥ सकृत्त्वा राजसं त्यागं नैव त्याग
फलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते जुनः संग ॥ राम ॥

७५

त्यागफलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥ न द्वेष्टुं कुरुलं कर्म कुरु
लेनानुषज्जते ॥ त्यागी स त्वसमावष्टि मेधावी हि न्न स शयः ॥ १० ॥ न हि
देहश्च ता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ यत्कर्म फलं त्यागी स त्यागीत्य
भिधीयते ॥ ११ ॥ अतिष्ठमिष्टमिष्टं च त्रिविधं कर्मणः फलं ॥ भवत्यत्या
गि नोपेत्य न तु संन्यासि नां क्वचित् ॥ १२ ॥ पंचैतानि महाबाहो कारणाः
निनिबोध मे ॥ सांख्यं कृतांतो ज्ञेयः क्वा निसिद्धये सर्वकर्मणां ॥ १३ ॥ अधि
ष्टानं लथा कर्ता कारणां च पृथग्विधं ॥ विविधाश्च पृथक्केष्टा दैवंचैवा

॥ गी ॥

त्रयं च सं ॥ १४ ॥ शरीरवाञ्छनो भिर्यत्कर्म प्रारंभते नरः ॥ त्वायां वा विप्र
रीतं वाप्येते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं सति कर्ता रमात्मानं केवलं तु य
ः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वा न्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्य नाहंकृतो भा
वो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि मइमांश्चोका न्न हंति न नीवध्यते ॥ १७
॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता विविधा कर्म बोधना ॥ कर्ता कर्म कर्तृति त्रिविधः कर्म
संग्रहः ॥ १८ ॥ ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिविधैव गुणा भेदतः ॥ प्रोच्यते गुणां स

राम

त्वा नयथा वत्तु तान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमवधारयमीक्षते ॥
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥ एतत्केन तु यस्त
नं नाना भावपथ विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि रासं ॥
२१ ॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकं ॥ अतत्त्वार्थवदस्यं
च तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥ नियतं संगरहितं भरागद्वेषतः कृतं ॥
अफलपेक्षुना कर्म यन्न सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेऽप्युना

॥ गी ॥
७७

कर्मसाहंकारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलाया संतडा जसमुदाह
ते ॥ २४ ॥ अनुबंधं क्षयं हिंसा मनप्रेष्य च पौरुषं ॥ मोहादारभ्य
ते कर्म तन्नाम स मुदाहृतं ॥ २५ ॥ मुक्तसंगो न हंवादि धृत्युत्साहस
मन्वितः ॥ सिद्धा सिद्धौ निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लब्धो हिंसात्मको भ्रुविः ॥ हर्षशोकान्वितः
कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः पाकृतः क्षयः शब्दो ॥ राम ॥

७७

नैकान्तिको लसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता वामस उच्यते ॥ २८ ॥ बु
द्धेर्भेदं धृते श्रैवगुणतत्त्वविधं भृगु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्के
न धनं जय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्यं कार्यं भया भये ॥ बंधं
मोक्षं च यावेति त्विवुद्धः सापार्थसात्त्विकी ॥ ३० ॥ यथा धर्ममधर्मं च
कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथा बल्यजानाति बुद्धिः सापार्थराजसी
॥ ३१ ॥ अधर्मधर्ममिति यामन्यते तसमावृता ॥ सर्वार्थान्विपु

॥ गी ॥

७८

रीताश्रवुद्धिः सापार्थतामसी ॥ ३२ ॥ धन्याययाधारयेवेमनः प्रारोण्डियकि
याः ॥ योगेनाद्यभिचारिणा धनिसापार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥ ययातुधर्म
कामार्था इधन्याधास्यतेर्जुन ॥ प्रसंगेन फलाकांक्षी धतिः सापार्थराज
सी ॥ ३४ ॥ ययास्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न विमुंचति दुर्मेधा धति
ः सापार्थतामसी ॥ ३५ ॥ सुखं चिदा नीवि विधं शृणु मे भरत र्वम ॥ अ
भ्यासादमते यत्र उः रव्यांतं च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्र दये विषमिव परि ॥ राम

॥ राम

७८

रामे म नोयमं ॥ तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मवुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्र दये म नोयमं ॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राज
संस्मृतं ॥ ३८ ॥ यदयेवानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निजालस्य प्र
सादोत्वं ततामसमुदाहृतं ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु
वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥ ब्रह्मः
साक्षत्रियविशांश्रुदारां च पदरंतय ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभा
वप्रभवेर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमो दमस्ति पः शौचं शान्तिराज्जारमेव च ॥

॥ गी ॥

७२

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्मसु भावजं ॥ ४२ ॥ शौर्येति जोधति दा
स्यं युद्धे वाप्यपलायनं ॥ दानमिच्छा रभावश्च सत्रं कर्मसु भावजं ॥
४३ ॥ कषिगोरक्ष वासिज्यं वैश्यकर्मसु भावजं ॥ परिचर्यात्मकं
कर्म शूद्रस्यापि सु भावजं ॥ ४४ ॥ त्वेते कर्मण्यभिरतः संसिद्धिस्त
भते नरः ॥ त्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथाविंदति ॥ ४५ ॥ यत
ः पृथति भूतानां येन सर्वमिदं ततं ॥ त्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंद ॥ राम ॥

७३

तिमानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान् स्वधर्मा विगुराः परधर्मान्स्व नुष्ठितात्
॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ॥ ४७ ॥ सहजं कर्म कौंतेः
॥ यस्य दोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृतः ॥ ४८ ॥
॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जिज्ञासा विगतस्मरुः ॥ नैककर्मसिद्धिपरमां संन्या
सेमाधिगच्छति ॥ ४९ ॥ सिद्धिं प्राप्नोयथा ब्रह्म तथाप्नोति नि नानिवा
धमे ॥ समासे नैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य यापरा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या विद्वत्तया यु

॥ गी ॥

८०

कोष्ठत्वात्मानं निर्याम्य च ॥ शब्दादीन्निषयीत्युक्त्वा गच्छेद्यौ बुद्धस्य च
॥ ५१ ॥ विविक्तसेवी घासीयत वाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नीतं
वैराग्यं स मुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारं बलं दम्यं कामकोधं परिगृहं ॥
विमुच्य निर्मलः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा
न सोचति न काश्नति ॥ सम सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ॥ ५४ ॥ भ
क्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मिन् तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा

राम ॥
८०

विशते तदनंतरं ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माणि मत्परां कुरुवांरो मामेकपाश्रयः ॥
मत्पुसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ॥ विवेका सर्वकर्माणि मयि संन्य
स्य मत्पराः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५६ ॥ मच्चित्तः
सर्वदुर्गणि मत्पुसादत्र रिष्यसि अथ चेत्त्वमहंकारात्त श्रोष्यसि विनश्य
सि ॥ ५८ ॥ यदहंकारमाश्रित्य न योऽस्य इति मन्यसे ॥ मिथौषव्यावसाय
स्तत्प्रकृतिस्तान्नियोष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेन कौन्तेय निवद्धः स्वेन कः

॥ गी ॥
८१

मत्ताकर्तृनेष्टसियमोहात्करिष्यस्यवशोपितत् ॥ ६० ॥ इश्वरः सर्व
भूतानां हृद्देशेऽर्जुनि तिष्ठति ॥ आस्ये सर्वभूतानि यंत्राह्णानि मा
यया ॥ ६१ ॥ तमेव शरणांगच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्पुसादात्परांशं
तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ॥ ६२ ॥ इति ते जानमाख्या तं गुह्यमुत्तमं
तं मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेष्टं सितथा कुरु ॥ ६३ ॥ सर्वगुह्य
तमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोसि मे दृढमतिस्त्वतो वश्यामि ते हि
तं ॥ ६४ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मया जीमांनसत्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्पते

॥ राम
८१

युतिजाते प्रियोसि मे ॥ ६५ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणां व्रज ॥ अहं त्वां स
र्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥ इदं तेनातपस्कायनाभक्ताय कदाचन
॥ न च श्रुश्रुष्वेवाचं न च मायो भ्यसूयति ॥ ६७ ॥ य इदं परममुह्यं मद्भक्तैश्च भिधा
स्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥ न च तस्मीन्मनुष्येषु कश्चिन्मे
प्रियकृत्तमः ॥ भवितान च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥ अधोष्यते च य इमं
धर्मसंवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्थासि मे मतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावानः
न सृष्टुश्च शृणुयादप्रियो नरः ॥ सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यक

॥ जी ॥
८२

मत्तां ॥ ७१ ॥ कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वं यैकाग्र्या वेत्त सा ॥ कश्चिदज्ञानसंमोहः पुरा
एतत्तद्धनं जय ॥ ७२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ न ह्येवमोहः स्मृतिर्लज्जा त्वत्प्रसादान्मयाः
युत ॥ स्थितो स्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥ संजय उवाच ॥ इत्यहं
बालुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रोषमद्भुतं रोमहर्षणं ॥ ७४ ॥ ब्रा
ह्मणं साक्षाद्भुतवानेतद्ब्रह्म महं परं ॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं
॥ ७५ ॥ राजन्मस्मत्प्रसेस्मत्प्रसवादमिममद्भुतं ॥ केसवार्जुनयोः पुराणं हृष्याः
मित्रमुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मत्प्रसेस्मत्प्ररूपमत्यद्भुतं हरे ॥ विस्मये मे

राम ॥
८२